

**Тетяна Тхоржевська
(Одеса)**

**ДО ПИТАННЯ
ПРО ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ
В ТРАДИЦІЙНІЙ
КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ:
«УЯВЛЕННЯ ПРО ІНШИХ»
(за матеріалами експедицій
Павла Чубинського)**

В етнологічних дослідженнях неодноразово йшлося про позиціонування навколишнього середовища (реального й міфічного), поділ на «свій» і «чужий» світи. Це стосується всіх аспектів матеріального та духовного життя; знаходить відображення в обрядових діях, зокрема спрямованих на захист «свого простору» тощо. «Уявлення про інших» структуровані так само, як уявлення про все навколишнє середовище.

Український селянин Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська губернії) другої половини XIX ст., як і будь-який представник етнічної (етносоціальної) групи, існував у межах певної усталеної «картини світу», де серед іншого мали місце оціночні образи «іншого, чужого». У цьому контексті актуальним є звернення до традиційної «картини світу» українського селянина другої половини XIX ст. У її структурі важливе місце посідають етносоціальні «уявлення про інших» (етнічні гетестереотипи). Виходячи з цього, метою нашого дослідження є аналіз одного з аспектів «картини світу» пересічного українського селянина Південно-Західного краю другої половини XIX ст. – уявлення про євреїв.

Плідна експедиційно-дослідницька діяльність Павла Чубинського, підсумком якої стало видання семитомних «Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (1872–1878), є потужним джерелом для нашого дослідження. Слід зазначити, що дослідниця праця Павла Платоновича Чубинського певною мірою знаходила висвітлення в літературі [13; 24; 25]; у наукових розвідках також відзначалась джерельна потужність матеріалу, який містять «Труди...» [5; 6].

В етнологічних і антропологічних дослідженнях певна увага приділялася вказаній проблемі в контексті вивчення «образу іншого», або етнічних стереотипів [1–4; 10; 11; 15; 16]. Суттєвим внеском у проблеми соціоментальної історії українського селянства є монографія Юрія Присяжнюка [14], яка містить окремі слушні зауваження щодо уявлення про євреїв.

Варто також зазначити, що історія та різні аспекти життєдіяльності єврейського населення в Російській імперії, зокрема на українських землях, знаходили висвітлення в наукових розвідках. Значна дослідницька увага приділялася господарській і торговельній діяльності, правовому становищу, українсько-єврейським взаєминам [7; 8; 23]. Поряд із цим слід зазначити, що хоча питання «прихованої історії» поступово знаходять місце в колі сучасної історичної науки, вивчення власне єврея в «картині світу», в уявленнях українського селянина лишається недостатньо розвиненим.

«Мотив, згідно з яким ми формуємо уявлення, – означає французький соціальний психолог Серж Московічі, – це бажання звикнути до незрозумілого» [12]. Порушення існуючих правил, незвичайне явище, ідея (зокрема й представник невідомого народу), незрозумілі події завжди руйнують усталені стандарти життя й світосприйняття. Тому будь-яке відхилення від звичного, будь-яка розбіжність з повсякденним досвідом, будь-яке явище, пояснення якого не вкладається в усталену схему світосприйняття, створюють додатковий зміст і актуалізують пошук значень і пояснень того, що вражає як незвичне (а отже, певною мірою небезпечно).

З цим пов'язаний один з аспектів «уявлення про єврея», який варто виокремити, – це бажання звикнути до незрозумілого, яке потребує пояснення, вимагає пристосування до повсякденного досвіду, до системи життєдіяльності. Незрозумілою для українського селянина, передусім, була система релігійних практик. Пояснення сенсу «чужої віри» здійснюється кількома шляхами.

По-перше, це поширені в записках П. Чубинського уявлення про розп'яття Христа євреями, які виокремлюються в трансформованих біблійних сюжетах. Такі сюжети мають місце переважно в піснях і переказах. Наприклад, у Новоград-Волинському повіті записано, що поряд з «перероджен-

ням» місяця «перероджуються жиди», які стоять на варті біля Гроба Господнього в Іерусалимі. Вони стоять там і нині – усі, хто повз них проходять, запитують: «Коли ти вродився?» – «Вчора»; «Коли ти помреш?» – «Завтра» [17, с. 10]. Окремий розділ у «Трудах...» присвячено пісням, що співаються «в народі про розп'яття та погребіння Спасителя». Серед багатьох подібних сюжетів є, наприклад, такі: «Премилосердний Царю всього світа / Терпівь еси рани за діла чоловіка / Рани терпівь еси відъ жидівъ безбожних / чортівъ треножних» [20, с. 16].

По-друге, «пояснення незрозумілого» здійснюється за допомогою встановлення зв'язку між «жидом» і «нечистим». У процесі встановлення такого зв'язку беруть участь птахи й тварини, що пов'язано з майже сакральним значенням, яке надавав навколишній природі пересічний українець-селянин («мужик»). Наприклад, у Литинському повіті записано, що «свиня – це оборотень жидівки». Це підтверджували оповіданням про те, як під час земного життя Спасителя євреї сховали жінку («жидівку») під ночвами й запитали: «Що під ночвами?». У відповідь Спаситель, з метою провчити євреїв за випробування, відповів, що там свиня. Після того жінка-єврейка дійсно перетворилася на свиню. Тепер свиню називають «жидівською тіткою», а євреї не їдять свиняче м'ясо як своє тіло [17, с. 49].

З євреями пов'язані світоглядні уявлення українців про походження горобців: у Литинському повіті записано, що «вони походять з помета кіз, які жиди ховали у свої пуховики». А оскільки євреї, згідно з уявленнями українців другої половини ХІХ ст., підкоряються нечистому, то й горобців називали «чортовим насінням». Повертаючись до трансформованих біблійних оповідань, зауважимо: «мужики» вважали також, що «коли Спаситель висів уже на хресті, горобці літали навкруги та кричали: “жив, жив”» [17, с. 59].

За допомогою трансформованих біблійних сюжетів за участю євреїв «мужики» пояснювали не лише погане, а й добре ставлення до живої істоти. Зокрема, у Проскурівському повіті під час експедиції Чубинського записано: «Як жиди Христа розпинали, то ластівки крали в їх цвяшки, так через те саме їх (ластівок – авт.) гріх драти».

В уявленні власне про чорта (відповідно до описів з Проскурівського повіту) є певні риси, подібні до описів «жидів», наприклад, «довгий ніс». Українські селяни, яких описував Павло Чубинський, вважали, що для християн чорт не становить небезпеки: достатньо перехреститись, і він зникне. Щодо євреїв – усе інакше: раз на рік, у Судний день, чорт забирає одного з євреїв та переносить до свого житла [17, с. 189].

Отже, спостерігаємо уявлення про єврея як про межову, порубіжну істоту між двома світами («цим» і «тим»). Це відображено також у розповідях про євреїв-«планетників», які начебто мають надзвичайні здібності до чаклунства, зокрема до «матеріалізації слів» [17, с. 207].

Другий випуск першого тому «Трудів...» зокрема містить документи з Київського Центрального архіву щодо чаклунства, підготовлені Володимиром Антоновичем. Серед них, наприклад, наводиться скарга на євреїв Іршовича та Пейсю, які заподіяли шкоди коту позивача Андрієвича, оскопивши його. Позивач вважав, що «ця дія може заподіяти хворобу йому та його родині»; натомість відповідачі заперечували й казали, що вчинені дії були спрямовані на виготовлення ліків для них самих [18, с. 331]. У справі з Кам'янець-Подільського магістрату йдеться про арешт єврейки Хайки Шмулихи під час того, як вона «закопувала до навозу горщик з якоюсь рідниною». Під час розслідування виявилось, що це було зроблено за наказом знахарки з метою лікування дочки [18, с. 340].

Уявлення про єврея як про «межову істоту» наявне також в оповіданнях, пов'язаних із календарними святами, зокрема зі святом Івана Купала. Так, у Старокостянтинівському повіті розповідали про мужика, у якого зникли воли під час Купала. Розшукавши худобу за допомогою «чарівних постолів з цвітом папороті», він зустрівся з «жидом» і погодився продати тому постолі за купу грошей, яка після зникнення «жида» перетворилася на «черепки». Заміна в цьому наративі «жидом» традиційного чорта, нечистого підтверджує ставлення до єврея як до «непростої» істоти, пов'язаної з потойбіччям [20, с. 197–198].

Важливим складником «уявлення про єврея» у селян Південно-Західного краю є уявлення, що склалися на ґрунті

соціально-побутових та економічних стосунків між двома етносоціальними групами. Передусім варто зазначити головні моменти взаємодії між українськими селянами («мужиками») та євреями («жидами»). Таку можливість дають матеріали експедиції Павла Чубинського. Зокрема, «Короткий нарис народних юридичних звичаїв» [22, с. 29–83]. Отже, така взаємодія мала місце:

1) під час «міни» – безгрошового обміну, найчастіше худобою (іноді додавався грошовий «додаток»); П. Чубинський наводить скарги євреїв у волосні суди щодо неправильно здійсненої «міни» [22, с. 61];

2) у стосунках «оренди»: П. Чубинський зазначає, що надання корчми чи іншого закладу в оренду єврею неодмінно вимагало укладання формальної умови; на відміну від цього, оренда в селянському середовищі часто не потребувала жодних документів і відбувається «на словах, іноді при свідках» [22, с. 63];

3) найпоширеніший привід для спілкування – необхідність грошової позики: «селянину потрібні гроші на подать – він повинен взяти їх в єврея – або на відсоток, або на відробіток» [22, с. 70];

4) спілкування під час зазначених відробітків на винокурнях, на сплаві тощо;

5) постійним місцем спілкування українців та євреїв була корчма: «значна частина горілки, – зазначав П. Чубинський, – п'ється в борг і за неї віддається все, що є в господарстві – за оцінкою єврея» [22, с. 70].

Перший випуск сьомого тому Чубинський присвятив власне описам побуту, звичаїв і культури євреїв. Користуючись матеріалами, викладеними Чубинським, можна зазначити ще декілька ситуацій, які спричиняли потребу в спілкуванні між євреями та «мужиками». Наприклад, напередодні єврейського весілля, у суботу, влаштовувався «форшпиль» (дівич-вечір), на якому мали грати музики. Оскільки євреям у суботу грати не можна, то часто запрошували музикантів-християн. Напередодні Пасхи євреї, за звичаєм, продавали християнам своє майно, укладаючи при цьому контракти («штар-мехіра») у рабина.

Таким чином, бачимо достатньо передумов для побутового та економічного спілкування між українцями та євреями, що

позначалося на «уявленнях про інших». Варто принагідно зазначити, що гроші в євреїв позичали найчастіше для сплати податку пану, який також був важливим складником «картини світу» пересічного українського селянина.

Стосунки, що склалися під час оренди та позики, сприяли виникненню уявлень про підступність і брехливість «жидів». Як зазначає дослідник соціоментальної історії українського селянства Ю. Присяжнюк, «давалося взнаки упереджене ставлення до посередницької діяльності. Називаючи її “жидівськими хитрощами”, “мужики” не сприймали таку працю за власне роботу» [14, с. 470]. Це відбилося у пареміях, записаних Чубинським, наприклад: «жид не сяде обідати, доки кого підмане»; «жид брехнею живе, все з нас тягне», «як біда, удавайся до жида»; «горе моїй аренді з паршивими жидами» тощо (Ушицький повіт) [18, с. 251].

Певні відомості про місце єврея в «картині світу» українського селянина другої половини XIX ст. містяться в піснях із п'ятого тому «Трудів...». Зокрема, щодо перебування в корчмі: «Ой сип, жиде, меду / Хорошую куму веду: / Ой сип не помалу / Веду куму непогану» [21, с. 1159]; «Жидівочка Рохля / Під припічком здохла / Не давайте пива / Щоби не ожила» [21, с. 1162]; щодо боргу за горілку: «Сидів когут на шопі / Наніс яєць три копи / Я ти яйця продам / За горілку віддам / Прийшли жиди воли брати / А я стала не давати / Кротьсьоть вашу ма! / Я за яйці пила / Прийшов жид по довжок / Бере с хати ожожок / Я за ним на здогін / “На тобі ще мокогін” / “Віддай, жінко, й помело / Коби довжку не було”» (Ушицький повіт) [21, с. 1160].

Євреї, отримуючи значні, порівняно з «мужиками», прибутки, водночас здобували зневажливе ставлення. Оповідання, казки, пісні містять образ єврея-боягуза, до якого презирливо ставляться українці: «Ой хотіли жиди / Царя воювати / Ох, вій, традибom / Царя воювати...» [21, с. 1160].

Стереотипні уявлення про єврея наявні також у певних елементах календарної обрядовості. Так, серед весняних ігор у «Трудах...» записано декілька варіантів гри «Жельман», яка являє собою жартівливе сватання. На пропозицію віддати заміж «панну» група, яка представляє родину, запитує: «На який ґрунт...?» Почувши у

відповідь: «На жидівський...», заперечують: «А ми панни не маєм / На такий ґрунт не даєм / Ідіть собі геть» [20, с. 53]. Серед веснянок, що виконувалися під час Великого посту, записано також: «Ой не жаль мені того / Кубка золотого, / З тим вином / А жаль мені того, / Що я звінчалася / З тим жидом» [20, с. 139].

Викладаючи досить докладні відомості про святкування Великодня, П. Чубинський зазначає: «Вночі напередодні Великодня парубки розводили багаття неподалік від церкви та проводили біля нього всю ніч, до ранкової відправи. Для підтримання вогню крали, переважно в євреїв, візки, діжки тощо» [20, с. 22].

Проте цим не вичерпуються уявлення українців про євреїв, які описані в «Трудах...» Павла Чубинського. Надзвичайно цікавим є ще один аспект «уявлення про єврея». Йдеться про перевагу «мужика» над «жидом». Останнє вичерпно представлено в казкових сюжетах: «Іван швець та Жиди» (про те, як Іван за допомогою хитрощів «обдурив усіх жидів»); «Мужик і Жид» (мужик за допомогою хитрощів напився та наївся в шинку); «Про мужика та жида» (мужик обдурив жида в торговельній справі) [19, с. 563–574]. Часто суддею в стосунках «мужика» та «жида» виступає пан, який у фольклорних творах завжди підтримує саме «мужика».

Фольклорно-міфологічне трактування образу «чужого» динамічно розвивається між двома полюсами – відторгненням, коли будь-який представник іншої етнічної групи сприймається як небезпечна та майже потойбічна істота, та толерантністю, яка підтверджується залученням «чужих» до традиційної обрядовості, магічних і релігійних практик [3, с. 5]. Так, серед учасників українського обряду «Маланка» досить часто були представлені «циган» («циганка») і «жид» («жидівка») [9, с. 91].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що стереотип єврея в уявленнях українського селянина Південно-Західного краю є багатовекторним і коливається між відторгненням (сприйняття «іншого» як потойбічної, небезпечної істоти) та толерантно-зневажливим ставленням. Останнє пояснюється тим, що етнічна (етносоціальна) група перебуває в контексті «картини світу», створеної за допомогою багатьох чинників. Поряд із цим, будь-

яка група складається з багатьох індивідуальностей. Окремий населений пункт, територіальне утворення в межах населеного пункту (наприклад, вулиця), умовне утворення (наприклад, «свої»), певна родина і, нарешті, окрема людина мають власні поведінкові та стереотипні уявлення. Це стосується, на нашу думку, зокрема й «уявлення про інших».

Крім того, необхідно враховувати розбіжність між текстами та практиками. Це означає, що окрема людина «на людях» може демонструвати «загальноприйняту» толерантність (нетолерантність) щодо певної етнічної (етносоціальної) групи «інших», водночас на особистому рівні має місце протилежне ставлення або індиферентність до «інших». Тому селянин може звернутися в разі необхідності до представника групи, відносно якої демонструється негативне ставлення. Саме наявність значної кількості індивідуальних уявлень, які виникають при постійному контакті між етнічними (етносоціальними) групами створює багатовекторність «уявлень про інших».

1. Белова О. Из словаря «Славянские древности» // Славяноведение. – 2003. – № 6. – С. 71–73.
2. Белова О. «Чужие» в Полесье // Живая старина. – 2000. – № 3(27). – С. 9–10.
3. Белова О. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – М., 2006.
4. Березович Л. «Чужаки» в зеркале фольклорной ремотивации топонимов // Живая старина. – 2000. – № 3(27). – С. 2–5.
5. Бричина О. Фольклорна проза із зібрання П. Чубинського: історичні здобутки і сучасні проблеми дослідження // НТЕ. – 2004. – № 3. – С. 24–29.
6. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX ст. – К., 2006.
7. Гримич М. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX – перша третина XX ст.) // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 81–86.
8. Дашкевич Я. Єврейсько-українські відносини середини XIV – початку XX ст.: період рівноваги // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 65–69.
9. Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004.

10. *Львов А.* Кровь и маца: тексты, практики, смыслы // Религиозные практики в современной России: Сб. статей / Под. ред. К. Русселе и А. Агаджаняна. – М., 2006. – С. 51–68.
11. *Маслинский К.* «Литва – она все зальет» // Живая старина. – 2000. – № 3(27). – С. 5–9.
12. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – № 2 (Т. 16). – С. 9.
13. *Остапенко О.* Павло Чубинський: нариси біографії і наукової творчості // НТЕ. – 2004. – № 4. – С. 91–97.
14. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007.
15. *П'ятаченко С.* Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] // Всеукраїнська спілка «Літературний форум». – 2005. – Режим доступу: <http://yandex.ru/yandsearch?text>.
16. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2.
17. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.* – С.Пб, 1872. – Т. 1. – Вып. 1.
18. Там само. – Т. 1. Вип. 2.
19. Там само. – Т. 2.
20. Там само. – Т. 3.
21. Там само. – Т. 5.
22. Там само. – Т. 6.
23. *Хонигсман Я., Найман А.* Евреи Украины. Краткий исторический очерк. – К., 1993. – Ч. 1.
24. *Чередниченко Д.* Безсмертне слово поета як основа народної пісні і державного гімну України (До 165-річчя від дня народження Павла Чубинського) // НТЕ. – 2004. – № 1/2. – С. 18–21.
25. *Шевчук С.* Архангельське заслання – період становлення Павла Чубинського як етнографа та фольклориста // НТЕ. – 2003. – № 5. – С. 2–12.